

Filozófia és irodalom

Anélkül, hogy a filozófia egyik vagy másik meghatározását magunkévá tennők s vitába kezdenénk az egymással ellentétes irányzatok és felfogások felett, egyet kétségtelenül megállapíthattunk: a filozófia tudomány és mint ilyen, egészében fogalmi jellegű. Célja és módszere szerint egyaránt magyarázni hivatott a valóság értelmét és értékét, a magyarázat útja pedig nem lehet más, mint a tiszta fogalmi eljárás.

Van azonban egy olyan sajátossága a filozófiának, amely megkülönbözteti minden más tudománytól. Ez pedig az 3 egyetemessége és általánossága. Tárnya nem a tények valamelyik csoportja, az ismeretek egy bizonyos köre, hanem maga az ismeret, annak lehetősége, igazsága, értéke. A „végső kérdések“, ahogy mondani szokták, vagyis minden létezőnek és kellőnek kérdésessége, maga.

Az alapvető és végső feltételek kutatása, tisztázása a fogalmi jelleg teljes érvényén kívül a filozófiától teremtő jeleget is követel. Természetesen ez a teremtő jelleg nem azt jelenti, hogy a filozófus valami olyat alkot, ami nincs. Sokszor vádolták ezzel, de igazságtalanul. Teremtésről kell beszélnünk a filozófiában, de csakis abban az értelemben, ahogy azt a tudomány lényege megengedi. A filozófia fogalmi úton való megisméltése a valóságnak az öntudat előtt, az ösztönösen birt lét újra birtokba-vétele, de most már elméletileg tisztázott, igazolt, rendszerezett és értékelt formában. Amit alkot, az „világ“, „universum“, ugyanaz és mégis más, mint a kívülünk létező, mert annak öntudatosan újraalkotott, jelentésében és értékében megmagyarázott fogalmi képe. A nagy filozófiai rendszerekben ezt a teremtő-erőt csodáljuk s bármí is legyen a véleményünk egyiknek vagy másíknak való igazsága felől, éreznünk kell, hogy saját belső igazságuk szempontjából egyformán értékesek, mert az emberi szellem legtisztéletreméltóbb törekvését tükrözik: az ellenmondás-nélküli egész megragadásának, bírásának szenvedélyét, az öntudatnak a végső megnyugvásra, az igazságban való elpihenésre irányuló legmélyebb vágyakozását.

Bátran mondhatjuk, hogy minden filozófiai koncepció, feltevé, hogy a gondolkozás törvényeinek tisztéletbentartásával jött

létre, igaz, a valóságnak a maga kitekintési irányából következő hű képét adja. Egy minőségileg átteremtett világot, melyben a magyarázó szellem fénysugaraiban megjelenik az egésznek, az egységnek sajátos színű arca. A filozófiai igazság sohasem mennyiségi kérdés. Nem lehet arról szó, hogy az összes eddigi és ezután filozófiai rendszerek összege adná az egész valóság teljes és végleges magyarázatát. Minden filozófia önálló és azonosjogú kísérlet arra, hogy az egyetlen létezőnek teljes magyarázatát adja. Egy olyan magyarázatát, amely minden lehető szempontból a végérvényest nyújtaná, már nem volna magyarázat s így filozófia sem, nem „a bölcsesség szeretete” lenne, hanem maga a Bölcsesség, az abszolút Intelligencia „egy szembefordulásból” való világlátása.

Épen ez a minőségi igazság, ez a világmagyarázat — teremtő sajátosság teszi a filozófia tudományát a művészet rokonává. A filozófia világa „poéma”, a filozófus „poéta”, a szónak ősi és nem kisajátított értelmében. Az a tevékenység, mely nélkül sem filozófia, sem művészet nem létezhetnének, amely tehát mindkettőnek közös alkotótényezője: az intuitív fantázia. Az „egész”, a „lényeg” megragadása, ami a filozófia döntő munkája, épúgy a fantázia műve, mint a művészi alkotás központi magvának, a jelentő szemléletnek fölragyogása. A teremtő fantázia e közössége kapcsolja össze a filozófia és a művészet világát. Miután pedig a filozófia a gondolatok tudománya, a művészetek közül szükségképpen ahhoz fűzi a legközelebbi rokonság, amelyeknek kifejezési eszköze szintén a gondolat, illetve a szó: az irodalomhoz. A filozófiának minden tudomány közül a leginkább van irodalmi jellege. Sőt ezt a jelleget más irodalmi jellegű tudományok is elsősorban a filozófiától kapják, a vele való közelebbi vagy távolabbi kapcsolat ereje szerint. A filozófia ebben a vonatkozásban kiváltképpen stílus-tudomány. Ez a megállapítás nem külsőséges értelmű. Minden filozófiai rendszernek, mint egy írásműnek, megvan a maga belső stílusa és eszerint öltözik bele a szerkezet, a kifejezésnek, a szemlélhetővé váló fogalmak köntösébe. Gyakran, és pedig a legkiválóbb filozófusok alkotásai az irodalmi művészet külső feltételeit is megvalósítják, de az igazán lényeges mindeniknél az, hogy a fogalmi úton, tudományosan fölépített gondolatrendszer a maga egészében gondolati képpé válik, amely a logikum és etikum igazságait az esztetikum sugárzó erejével vetíti ki. Ilyen értelemben a filozófia mindig „irodalom”. sajátos gondolati műalkotás.

A filozófia irodalmi jellegére való e rámutatás után nézzük meg a kérdés másik oldalát, amely a gyakorlatban sokkal fontosabb: az irodalom filozófiai jellegét.

Mindenekelőtt kimondhatjuk, hogy az irodalom egyik döntő ihletője minden időben a filozófia volt és lesz. Az irodalom az a művészet, amelynek „szelleme” van. Közelebbről „korszelleme”. Legbensőbb lényegéhez tartozik, hogy a hűn és sugalló erővel kifejezze azt a tendenciát, melyben kora és az őt tápláló közössége

halad. Az irodalom a humánus tükre, és pedig a korszerű humánusé. Mi fejezi ki ezt a humánusot, a kor lelkét, amelyet az irodalom tükröz? Kezdetben a néphit, a mithosz, később az erkölcsi közszellem és a tudományos világnézet, legfelső fokon pedig, — de végeredményben a maga csíráiban mindenütt — a filozófia, melynek a mithosz és az erkölcsi közfelfogás is beletartoznak kibontakozó életébe.

Az igazi „nagy” irodalom, minden korszak jellemző és reprezentáló irodalmi alkotásai a filozófiai világnézet háttéréből lépnek ki s gondolati gerincüket, értékelő ítéleteiket, az élet lényegéről, céljáról táplált és hirdetett meggyőződésüket a filozófiai szellem adja meg és sugallja. Az irodalomnak, mint minden valódi művészetnek, az egyetemesen emberit, az „emberileg jelentőségeltjest” kell konkrét módon kifejeznie. A gondolatok és a szavak művészete ezt az egyetemes humánusot csakis a filozófia tiszta fogalmazásaiban kaphatja meg, úgy, amint egyes korszakokban uralkodó rendszerekben, azokból fakadó világnézetekben, életfelfogásokban jelentkezik.

Különösen jellemző ez a filozófiai szellem az újkori irodalomra, melyet a humánusnak a nemzeti szellemmel való sajátos ötvözdése tett nagygyá. A tizenharmadik és tizenkilencedik század európai irodalma, ez a valóban „nagy” irodalom világirodalom volt, mert a kor lelkét megszólaltató egyetemes emberi igazságokat hirdetett, de egyúttal nemzeti irodalom is volt, mert a filozófiai szellemnek egy-egy olyan irányában élt, mely az illető nemzet lelkének leginkább megfelelt. A német idealizmus, az angol empirizmus, a francia racionalizmus, az orosz miszticizmus képezik ihlető magyarázó alapját, légkörét, legbensőbb lelkét annak az irodalmi humanizmusnak, mely a nemzetek íróinak legértékesebb műveiben nyilvánul meg.

Természetesen az irodalmi alkotások műfaji jellege ezt a filozófiai meghatározottságot különböző mértékben engedi érvényesülni. A líra közvetlenül érezteti inkább, mintsem kifejezi, a dráma a jellemek és cselekvések belső mozgató rugóiban utal rá, a drámai költemény egyenesen azt tűzi ki célul, hogy a filozófiai igazságot szemléltesse, a regény pedig, ez az uralkodóvá vált műfaj, mind több és több szabadságot vesz magának arra, hogy egyszerűen művészi keretet adjon a filozófiai elmélkedéseknek.

Anélkül, hogy szem elől tévesztenők az ösztönösség állandó követelését az irodalomban, megállapíthatjuk, hogy a gondolati jelleg, az öntudatosság, az emberi élet végső és örök kérdéseire keresett feleletek elmélkedés útján való tisztázása, a jelenségek és esetlegességek mögött a maradandó jelentés fölfedezése, az örök filozófikum nemcsak elválaszthatatlan az irodalomtól, hanem annak, mint kiváltképpen jelentő-művészetnek, végeredményében az igazi magvát alkotja. Böhm Károlynak az a megállapítása, hogy a művész gyakorlati filozófus, elsősorban az íróra vonatkozik és talál.

Mégsem azt akarom mondani, hogy az irodalom egyszerűen filozófiai tételek művészi igazolása. Még kevésbé azt, hogy az irodalom a filozófia népszerűsítése, vagy népszerű filozófia. A filozófia és az irodalom között mély kapcsolatok léteznek, de a kettő nem azonos egymással. Az egyik tudomány, a másik művészet. A filozófia, mint tudomány: bizonyít és magyaráz. Az irodalom, mint művészet: ábrázol. Hogy kissé rikítóan, iskolai példává élesítve fejezzem ki magam: az irodalmi művészet mindennek, így a filozófiai elemnek is a tiszta látszatát köteles adni, vagyis az irodalmi mű egész gondolatvilága is a művészi ábrázolás anyagává válik, mely nem tanít, nem propagál, hanem „érdektelenül“ tükröződik az aktuálitásától és aktivitásától megfosztott, megállított, megölt életanyag felszínén. Az irodalmi alkotásban a filozófiai anyag is művészi tárgy lett, ki van emelve a saját életszférájából és át van ültetve az esztétikum szférájába: új természé, képszerű „ideális“ valósággá lett. A mű világán belül, „az ércükörbe zárt“ művészi teremtés szférájában élnek, hatnak, formálnak, küzdenek, diadalmaskodnak az örök humánusmot jelentő gondolatok és hatásuk a művészi teremtésben életrekelt emberek és sorsok, e szintén „lát-szatok“ alakulásaiban tükröződik. Annál élőbbek, minél művészibbek, látszatosabbak.

Igy értjük meg a valóság és a művészet viszonyában a filozófia és az irodalom kapcsolatának valódi jelentőségét. Mindennek, ami ihleti az íróművészt, tárgyává kell lennie a művészi ábrázolásnak. Azaz minden, ami őt, mint író, ihleti, csak akkor értékes reánézve ebben a viszonylatban, ha műalkotásra ihleti őt és nem egyébre, például vezércikkírássra, politikai programra, szociális javaslatokra vagy pusztán elméleti okoskodásokra. Filozófia nélkül igazi irodalom nem létezhetik, de az irodalom nem filozófiai tanítás, hanem az örök humánus művészi képe s ebben a filozófáló, elmélkedő, saját lényével és sorsával viaskodó emberi lélek ábrázolása is.

Mindazt, amit eddig elmondottam, kétségkívül a világirodalom közismert és elismert remekeire vonatkoztattam, lírában, drámában, epikában. De az a tény, hogy az irodalom alkotásai, kezdve a görög sorstragédiákon Shakespeare, Goethe, Madách, Tolstoj, Doszjevskij, Balzac, Dickens, Kemény műveiig — kikapott nevek a tündöklő sorozatból — igazolják az irodalom filozófiai szellemét, önmagában is elégségesen mutat rá arra, hogy ez az ihletés és ez a jelleg a jelentőművészet lényegéhez tartozik.

Persze, irodalom létezik ezeken kívül és ezektől különbözve is. A napi termés özöne esetleg egyenesen ellenemond megállapításaimnak. Voltak, vannak és lesznek írói törekvések, amelyek egyenesen tiltakoznak minden filozófia és filozófiai befolyás ellen. Az öntudat uralkodó jelentősége, a racionális gerinc és szerkezet fontossága, a maradandó értékű jelentések döntő szerepe az irodalmi alkotásban, ma különösen megvetés tárgyai a stílustörekvők, az ösztönösök, a művészeti sajátosságokat összekeverők szemében. A mai iro-

dalom filozófiatlansága közismert. Két megjegyzést kell azonban tennem erre vonatkozólag. Először azt, hogy korunk és napjaink nem kedveznek a filozófiának. Az emberi szellem ma képtelen önmagára higgadtan reflektálni. Azonban ez a körülmény nem válik javára. Küzdelme „vak”. A másik megjegyzésem az, hogy a filozófia eljelentéktelenedése az irodalomnak is súlyos kárára van. Ma nincs világirodalom, nincs „nagy” irodalom, nincs tehát érdektelen de hatalmas szellemi ihlető és vezér, mely a küzdő emberiség előtt lobogjon. Az összetört humánus irodalmi tükrözése lehet művészi, de hiányzik belőle a réginek igazi nagy értéke: az egyesítő, felemelő és magasbalendítő erő. A régi irodalomnak, teljesen az esztétikum körén belül, meg volt az a rendkívüli jelentősége, hogy éppen filozófiai ihlettsége és meghatározottsága folytán, a legelütőbb nemzeti jellegén át is, sőt éppen ezen át, megrendítő és vigasztaló bizonyosságot adta az emberi lélek egységének, azonosságának, testvériségének az egész világon. Hogy csak a magyar olvasóközönségről beszéljek: a világirodalom volt a mi árvaságunk legnagyobb vigasztalója, mikor a nagy írók műveiben megérezhettük az angol, német, francia, orosz, olasz, skandináv és valamennyi nemzet szellemében ott tündöklő humánusmal való ősi egységünket, embermivoltunk közös nyomorúságait és közös méltóságát. A filozófiai szellem, a világsszellem, a humánus, a közös értékek pusztulása most már egyenesen kitalaszt minket, mint halálraítélteket az emberiség közösségéből és az az irodalom, amelyik itt és ott, mindenütt a külön és zárt saját igazság nem is érdektelen propagátora lett, megtagadva valódi hivatását, többé nem jelent számunkra semmi jót és nagyot.

Végre tehát meg kell állapítanunk, hogy a humánus válságából következő a filozófiai gondolkozás válsága és ebből az irodalom válsága.

Nem tudom azonban mindebből azt a következtetést vonni le, hogy ez a helyzet a magyar filozófiára és a magyar irodalomra nézve kötelező. Ellenkezőleg, az a meggyőződés, hogy a kicsi és letipott nemzetnek egyetlen mentsége, szabadulásra vezető útja van és ez az, hogy sajátos nemzeti jellegén át az egyetemes emberi méltóságot valósítsa meg és tükrözze. A magyar filozófiai gondolkozás kialvó szikráját az idők szélviharában megoltalmazni és lángra növesztetni egyik döntő nemzeti kötelesség. A másik pedig az, hogy ettől a lángtól tüzet kell fognia a magyar irodalomnak, hogy ismét vigasztalója, lelki vezére, éltetője lehessen nemzetének.

Makkai Sándor